

І. М. Можарівська, старший викладач кафедри історії, політології та психології Житомирського національного агроекономічного університету, кандидат педагогічних наук

НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФУНКЦІОНУВАННЯ СИСТЕМИ ПОЗАШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ НА ВОЛИНІ (XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)

Здійснено аналіз формування передумов законодавчого поля освітньої галузі Правобережної України, починаючи з першої половини XIX ст. – до початку XX ст. Охарактеризовано діяльність різних типів позашкільних установ: кліматичних (оздоровчих) колоній для дітей і дорослих, недільних шкіл, додаткових класів для дорослих, публічних лекцій, недільних і святкових читань. Надано нормативно-правову оцінку законодавчих документів, що регламентували діяльність позашкільних установ.

Ключові слова: законодавчі акти; позашкільні установи; позашкільна освіта; освітньо-виховні заклади.

Позашкільна освіта виявилась унікальним соціально-педагогічним явищем, яке виникло і змогло отримати подальший розвиток завдяки перетину державних, громадських і приватних інтересів. На Волині цей процес мав певні особливості, зумовлені соціально-політичною та етнічною специфікою регіону. Слід зазначити, що в основі державної підтримки позашкільних установ для дітей і дорослих лежало прагнення царської влади контролювати життя своїх громадян, формувати їх настрої, виховувати у них риси «зручного» характеру, які б, забезпечуючи поступальний розвиток країни, не становили небезпеки певному соціальному устрою. Однак цього не можна було досягти без підтримки державою громадської та приватної ініціативи у справі організації позашкільних установ. Це знайшло відображення у законодавчій та виконавчій діяльності низки державних інституцій.

Варто зазначити, що передумови формування законодавчого поля освітньої галузі Правобережної України були закладені ще в першій половині XIX ст., коли діяльність

існуючих позашкільних установ (дитячі притулки, учнівські квартири, приватні й конфесійні пансіони тощо) визначалася складним законодавчим нашаруванням – умовним поєднанням польської та російської освітніх реформ і юридичних систем, названим науковцями епохою освітянського «двовладдя» [1, с. 45]. У цей період визначальним для позашкільної освіти на Волині став 1802 р., ознаменований створенням Міністерства народної освіти і введенням інституту попечителів учбових округів, на яких покладалась функція координації зусиль влади і громади в питаннях освіти й виховання населення імперії. Попечитель Віленського навчального округу, до якого входила Волинь, А. Чарториський та візитатор училищ Київської, Волинської та Подільської губерній Т. Чацький змогли переконати царя в тому, що Південно-Західний край є законним польським регіоном. Відтак, царський уряд погодився «з великою розсудливістю» ставитись до «віри, характеру, й образу думки тамошнього краю» [2, с. 638–639]. Наслідком толерантної політики царського уряду став нечуваний розквіт культурно-освітньої справи на Волині, названий Е. М. Галлі «епохою польської освіти» [3, с. 182–183]. На той час було впорядковано хаотичну діяльність різних освітньо-виховних закладів регіону [2, с. 82–83], їх позашкільне життя насичено польським національним змістом, здійснено активне залучення жінок до позашкільної діяльності, введено громадський контроль за змістом освіти у жіночих закладах регіону у вигляді ради поважних жінок краю (жіночий «ефорат»), заявлено про плани створення нових типів позашкільних установ, зокрема, курсів садівництва та сільського господарства [4, с. 30–38].

Однак волинське повстання 1831 р. докорінно змінило ставлення царської влади до змісту позашкільної освіти в регіоні, що сягла, на думку російських можновладців, «дух, ворожий уряду і російській національності» [2, с. 306]. Після створення у 1832 р. Київського навчального округу, домашня освіта й позашкільна діяльність усіх освітніх установ Волині підлягали цілковитому урядовому контролю [5, с. 206]. Для відкриття на Волині будь-яких освітніх установ тепер вимагався особистий дозвіл імператора [1, с. 59]. Коротка вимога «Положення о частных учебных заведениях» (1834) встановити «безперервний» нагляд за життям вихованців була

конкретизована у циркулярі волинського генерал-губернатора від 1 травня 1849 р.: нагляд мав тривати навіть уночі, для чого у всіх благородних пансіонах вводились спеціальні нічні чергування [6, *арк. 66*]. Все це, разом із активною русифікацією освітньої галузі, призвело до руйнації в регіоні легальної позашкільної освіти, що по суті існувала завдяки польським ентузіастам-просвітникам, і спрямувало польські виховні традиції у тасмне русло, яке наповнювалось кожного разу, коли польська освіта в регіоні зазнавала чергових владних репресій.

У другій половині XIX ст. царський уряд починає заохочувати приватних осіб і громадські об'єднання до фінансової участі в організації освітньої справи, надалі залишаючи за собою функцію контролю змісту освіти й виховання. Із багатьох статей російського Зведення Законів, що регламентували добродчинні пожертви, в галузі позашкільної освіти на Волині найбільш активно застосовувалась стаття 980 Зведення законів Російської імперії 1887 р., яка дозволяла робити пожертви землями [7, *с. 23*]. Завдяки цьому в регіоні отримав розвиток процес створення особливого типу позашкільних установ – кліматичних (оздоровчих) колоній для дітей і дорослих [8, *с. 77*], що можна розглядати як свого роду компроміс між волинським дворянством і царською владою. До речі, кліматичні колонії, як оздоровчі заклади, стали прототипом майбутніх ідеологічно спрямованих піонерських таборів, у яких виховна функція вже виразно домінувала над усім процесом відпочинку й оздоровлення дітей.

Н. А. Сейко усі форми державного сприяння в галузі освіти називає терміном «державна добродчинність», розділяючи відповідне законодавство Російської імперії на 4 групи: статuti навчальних закладів що визначали місце й роль добродчинних пожертв; законодавчі акти, які врегульовували добродчинну діяльність приватних і громадських організацій і товариств; документи про нагороди за добродчинну діяльність в галузі освіти [7, *с. 24*]; розпорядження й накази регіонального освітнього керівництва [7, *с. 27*]. Якщо статuti опосередковано визначали позашкільну діяльність навчальних закладів, то законодавчі акти другої групи створювали можливості для розвитку власне позашкільних установ. У середині XIX ст. найбільш прогресивним і національно орієнтованим типом

позашкільних освітніх закладів стали недільні школи, які відрізнялися в регіоні виразною українською орієнтацією. З 11 жовтня 1859 р. (відкриття першої недільної школи в Києві) до 10 червня 1862 р. (офіційне закриття недільних шкіл) у 9 українських губерніях Російської імперії діяло 115 таких закладів. При цьому у Волинській губернії їх було лише 5, тоді як у Київській – 23, Подільській – 11, Чернігівській – 6, Харківській – 11 [9, с. 21].

Плани організації недільної школи розроблялися Комісією (Довідковим бюро) з недільних шкіл при Московському комітеті грамотності відомими педагогами-діячами недільного руху Е. Вахтеровою та В. Вахтеровим. Дозвіл на відкриття народних училищ надавав інспектор народних училищ та голова повітової училищної ради відповідно до п. 4 ст. 2 «Положення про початкові народні училища» від 25 травня 1874 р. [9, с. 62]. На Волині початок у створенні недільних шкіл було покладено 1859 р., коли попечителям навчальних округів було дозволено відкривати навчальні заклади визначених типів без санкції міністра освіти [1, с. 361]. Зазначимо, що вже 25 червня 1860 р. в доповідній записці Волинського губернатора до директора училищ Волинської губернії розглядалося питання щодо можливості відкриття недільних шкіл у Волинської губернії [10, с. 44].

Надзвичайна активність і національний колорит недільних шкіл занепокоїли царську владу й зумовили появу у травні 1860 р. нових «Правил», які стали першим кроком до «знешкодження» недільного руху, прирівнюючи недільні школи «за курсом і обсягом навчання» до розряду парафіяльних училищ відомства Міністерства народної освіти. Згодом царський уряд поставив під сумнів доцільність функціонування недільних шкіл. За Положеннями про початкові народні училища 1864 і 1874 рр. усі недільні школи, які створювалися урядом, міськими чи приватними особами, стали одним із типів початкових народних училищ. Нові документи посилювали урядовий контроль, значно обмежували громадську ініціативу у справі розвитку шкільництва та позашкільної освіти, залишаючи за нею тільки право фінансування закладів, і наголошували на доцільності викладання лише основних навчальних дисциплін початкових шкіл – Закону Божого, читання, письма, перших

чотирьох дій арифметики. Таким чином недільні школи втратили свою винятково просвітницьку роль у суспільстві.

На законодавчу «розправу» уряду з недільними школами педагогічна громадськість і суспільство відреагували появою інших дозволених форм позашкільної освіти, що за характером діяльності були близькими до недільних шкіл, більше відповідали запитам часу і швидко набували популярності – публічних лекцій, недільних і святкових читань тощо. На Волині публічні читання активно використовувались у кінці XIX ст. Для їх регламентації у 1876 р. уряд затвердив «Правила для влаштування публічних читань...» [1, с. 360]. Пізніше за «Правилами» від 13 червня 1884 р. дозволялось за згодою єпархіального архієрея відкривати й додаткові класи для дорослих на базі церковно-парафіяльних шкіл. Згідно з «Правилами про повітові відділення єпархіальних училищних рад» 1888 р., місцеві відділення повинні були допомагати влаштовувати ці заняття [1, с. 364].

На межі 1880 – 1890-х років у губернії з'являються й перші давньосховища – заклади музейного типу, що функціонували при православних церковних осередках. У 1887 р. розпочало діяльність давньосховище Володимир-Волинського Свято-Володимирського, а у 1890 – Луцького Хрестовоздвиженського православних церковних братств. У 1893 році у Житомирі було започатковане Волинське єпархіальне давньосховище [12, с. 5]. Наприкінці XIX – початку XX ст. на Волині масово з'являються і світські музейні заклади. Таким був, наприклад, музей у селі Городок Ровенського повіту, заснований у 1896 р. У 1913 р. на базі місцевого музею при Товаристві дослідників Волині було відкрито Волинський центральний музей.

З часом певного поширення набуває організація різного роду виставок, які могли створюватися за розпорядженнями усіх російських міністерств і відомств. Відомо, наприклад, що у 1896 р. Вчена рада при святому Синоді для відновлення довіри сільського населення до відсталих і малоєфективних церковних шкіл розіслала у всі єпархіальні училища Волинської губернії спеціально розроблені рекомендації для представлення церковної школи на Всеросійській педагогічній виставці, що проходила у Нижньому Новгороді. З метою спрощення доставки

експонатів уряд навіть встановив 50 % пільговий тариф проїзду учасників і вантажів у двох напрямках [13, с. 356–358].

Можна стверджувати про активізацію позашкільної освітньої діяльності у другій половині XIX – на початку XX ст. Так, в Україні, діяло кілька типів загальноосвітніх, спеціальних, професійно-технічних та інших позашкільних освітніх закладів для дорослих, робота яких чітко регламентувалася нормативними документами. Відомо, що недільні та вечірні курси для дорослих функціонували відповідно до «Правил про уроки і курси для дорослих» від 20 березня 1907 р. Інший тип позашкільних закладів – недільні та вечірні уроки для дорослих організовувалися згідно «Інструкції інспекторам і директорам народних училищ» від 29 жовтня 1871 р., «Правил про уроки для дорослих» від 22 серпня 1902 р. Відповідно до «Положення про міські училища» від 31 травня 1872 р. діяли повторювальні та додаткові класи. У межах Київської, Подільської та Волинських губерній діяли класи для дорослих згідно «Положення про народні училища в Київській, Подільській і Волинській губерніях». Наприкінці XIX ст. розпочали своє існування недільні та вечірні класи для робітників Російського технічного товариства у відповідності до «Положення про училища, засновані Імператорським РТТ» від 2 травня 1882 р. Затвердження названих положень та інструкцій було викликане наполегливими вимогами педагогічної громадськості організувати сприяння ліквідації масової безграмотності серед дорослого населення. Потреба в озброєнні елементарними знаннями ставала життєвою необхідністю, тому переважно у вільний від роботи час, святкові та недільні дні, а також після роботи у вечірні години доросле населення стало відвідувати згадані вище позашкільні установи [14, с. 44].

Чинним законодавством Російської імперії визначалося два основних типи недільних та суботніх шкіл за відомчим підпорядкуванням. До першого відносилися заклади відомства Міністерства народної освіти, які діяли відповідно до «Положення про початкові народні училища» від 14 липня 1864 р. та 25 травня 1874 р., «Правил про уроки для дорослих» від 22 серпня 1902 р., «Правил про уроки й курси для дорослих» від 20 березня 1907 р. До другого було включено установи відомства православного віросповідання при Св. Синоді

(духовного), що функціонували відповідно до «Правил про церковно-парафіяльні школи» від 13 червня 1884 р., «Правил про повітові відділення епархіальних училищних рад» від 28 травня 1888 р., «Положення про управління школами церковно-парафіяльними і грамотами» від 26 лютого 1896 р. та «Положення про церковні школи відомства Православного віросповідання» від 1 квітня 1902 р. Таким чином ці документи усі недільні й суботні школи приєднували до загального типу початкових училищ та вводили у систему навчальних закладів духовного відомства вечірні класи для дорослих. Жодних нових спеціальних правил для врегулювання цього типу позашкільних установ створено не було [14, с. 44].

На початку ХХ ст. відбувається помітне зростання асигнувань на розвиток позашкільних форм роботи з дітьми і дорослими з боку земств, міських управ, товариств і приватних осіб, які підтримували процес розвитку позашкільної освіти. Разом з тим у зазначений період стала виявлятися тенденція запровадження системи тотального державного контролю над більшістю форм позашкільної освіти й типами навчально-виховних закладів для дітей і дорослого населення.

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. значного поширення набувають публічні дитячі бібліотеки (далі ПБД), які своєю появою були зобов'язані приватній ініціативі – педагогічним, культурно-освітнім, медичними товариствам та окремими громадянам. Значною мірою активізація уваги суспільства до заснування ПБД спостерігалася після I Всеросійського бібліотечного з'їзду (1911), у резолюції якого йшлося про необхідність відкриття дитячих бібліотек-читалень як самостійних установ. Ці ж ідеї були підтримані й постановою Першого загальноземського з'їзду з народної освіти (1911) [15, с. 68]. Рішення обох з'їздів, викликані суспільною потребою виховання освічених громадян, спонукали до відкриття ПБД в різних містах Російської імперії. Розвитку мережі ПБД в Україні значною мірою сприяло утворення у грудні 1914 р. Товариство «Лига защиты детства», яке 31 січня 1916 р. відкрило безплатну бібліотеку-читальню для дітей.

Результатом тогочасного аналізу нормативно-правової бази й реального стану позашкільної освіти й виховання в Російській імперії стали праці багатьох педагогів і громадських діячів того

часу: Вахтерова В. «Внешкольное образование народа» (1896); С. Сіропола «Внешкольное образование» (1912); «Основные вопросы внешкольного образования» (1909); В. Чорнолуського «Настольная книга по внешкольному образованию» (1913) та ін. Значення цих праць полягало в тому, що у них: розкривали зміст позашкільної освіти, самоосвіти дорослих, форм та методів роботи з різними категоріями населення; популяризувалися ідеї вільного розвитку особистості, гуманізму, творчого розвитку людини; декларувалися особливий інтерес до демократичних принципів організації позашкільної діяльності.

У ході дослідження з'ясовано, що законодавству з позашкільної освіти дореволюційного періоду притаманні: регресивність, консерватизм, денационалізм, регіоналізм, централізм.

Список використаних джерел

1. Єршова Л. М. Жіноча освіта на Волині / Л. М. Єршова. – Житомир : Полісся, 2006. – 488 с.
2. Рождественский С. В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения 1802–1902 гг. / С. В. Рождественский. – СПб., 1902. – 679 с.
3. Galli E. M. Pamiętniki (1816 – 1893) // Przegląd naukowy (Warszawa). Т. XXII. – 1913. – Sierpień. – № 8 – S. 165–195.
4. Rolle Michał. Tadeusz Czacki i Krzemieniec w setną rocznicę zgonu odnowiciela i reformatora polskiego szkolnictwa. – Lwów, 1913. – 133 s.
5. Лихачёва Е. Материалы для истории женского образования в России (1828–1856) / Е. Лихачёва. – СПб., 1895. – 342 с.
6. Про підсилення нічного нагляду за вихованцями благородних пансіонів. Циркуляр генерал-губернатора від 1 травня 1849 р. // ЦДДА. – Ф. 707. – Оп. 15. – Спр. 3. – 166 арк.
7. Сейко Н. А. Добročинність у сфері освіти України (XIX – поч. XX ст.). Київський учбовий округ / Н. А. Сейко. – Житомир, 2006. – 447 с.
8. К сведению учителей и учительниц церковно-приходских школ // Волинские епархиальные ведомости. – 1912. – № 50. – С. 979.

9. Коляда Н. М. Розвиток недільних шкіл в Україні. Друга половина XIX – поч. XX ст. / Н. М. Коляда. – К., 2007. – 208 с.

10. Борейко О. М. Просвітницько-педагогічна діяльність громадських товариств Волині (друга половина XIX – початок XX ст.) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Борейко Олександр Михайлович. – Житомир, 2004. – 207 с.

11. Острог : [Информ. сообщ. об открытии музея, исторической библиотеки и зала для народных чтений] // Волынские епархиальные ведомости. – 1912. – № 48. – С. 948.

12. Кушпетюк О. І. Історико-краєзнавча діяльність музейних закладів Волині другої половини XIX – початку XX ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Кушпетюк Олена Іванівна. – Луцьк, 2000.

13. Миропольский С. Об участии церковно-приходских школ на Всероссийской выставке (1896) / С. Миропольский // Волынские епархиальные ведомости. – 1896. – № 9. – С. 355–360.

14. Коляда Н. М. Розвиток недільних шкіл в Україні. Друга половина XIX – поч. XX ст. / Н. М. Коляда. – К., 2007. – 208 с.

15. Зніщенко М. П. Становлення та розвиток бібліотек для дітей в Україні (1900 – 1938 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.08 / Зніщенко Микола Павлович. – К., 1998. – 182 с.